

Наталія ДЯДЮХ-БОГАТЬКОкандидат мистецтвознавства,
доцент Української академії дизайну**ТРАДИЦІЇ ЕТНОДИЗАЙНУ
В ГУЦУЛЬСЬКОМУ ЗБРОЯРСТВІ**

Анотація. Еволюція в дизайні зброї на Гуцульщині XIX – XX ст. свідчить про високий рівень мистецтва її декорування. Розглянуто художні особливості мистецтва декорування: проведено аналіз формотворення зброї на прикладі художньої обробки металу, дерева, шкіри, рогу та кістки; визначено композиційні схеми на декоративних деталях, виділено провідні орнаментальні мотиви гуцульської зброї. Зброярство на Гуцульщині є складовою частиною декоративно-прикладного мистецтва.

Ключові слова: традиції етнодизайну, мистецтво декорування, гуцульська зброя, типологія, художні особливості, композиція, орнамент.

Самобутність Гуцульщини яскраво проявилася в декоративно-ужитковому мистецтві, зокрема у ткацтві, вишивці, дереві, металі. Проте майже невідомим сьогодні залишається мистецтво виготовлення та декорування зброї, що було поширеним серед народних майстрів Гуцульщини. Безумовно, окремі екземпляри гуцульської зброї є декоративно-ужитковими творами. Кращі її зразки були зібрані в музейні колекції ще на початку XX ст. Значна кількість таких творів до сьогодні не була атрибутована, лише поодинокі зразки введені в науковий обіг.

На початку XX ст. короткотривалі спроби незалежності української держави не дали змоги розгорнути вивчення цього питання на відповідному рівні [1, 31]. На основі проведеного комплексного дослідження джерельної бази виявлено, що впродовж 1939-1991 рр. над аналізом зброєзнавства на теренах колишнього СРСР працювали науковці, музейні працівники та військові. У мистецтвознавчих дослідженнях проблема вітчизняної зброї практично не зачіпалася, лише побіжно згадувалася в контексті виробів з металу, дерева та їхні технології.

За останні 15 років інтерес до мистецтва зброї посилюється,

з'явилося багато статей та досліджень зі зброярської тематики, у тому числі щодо Гуцульщини [2-4].

Гуцульщина є чи не єдиним в Україні регіоном, де зброярство набуває яскравих художніх особливостей, безперервно розвиваючись з прагків і до сьогодні. Зброя є одним з найважливіших елементів костюму та атрибутом ритуальних дійств у багатьох народів світу. Застосування декору на ній особливо підкреслює та глибше розкриває функціональну суть кожного артефакту, ритуальний характер якого зберігався в усі часи її існування.

Метою дослідження є проаналізувати традиції етнодизайну зброї гуцулів з урахуванням історико-культурних, технологічних і художніх особливостей. Метод порівняння та систематизації дав змогу виділити характерні риси етнодизайну гуцульської зброї, вирізнити її основні типи та окреслити художні особливості. Для дослідження мистецтва декору гуцульської зброї застосовано принцип історизму, порівняльно-аналітичний та описовий методи, а також методи структурно-типологічного й мистецтвознавчого аналізу.

Історико-культурний аспект розвитку декорування гуцульської зброї зумовлений історичними подіями опришківського руху, геополітичними та міграційними процесами. На Гуцульщині зброя є не лише знаряддям нападу чи захисту, що часто їй приписують, а й обов'язковим елементом костюму, хатнього інтер'єру, атрибутом у побуті та символом доблесті й заможності господаря. Величезна увага й пошана до зброї на Гуцульщині відображається в специфіці її декорування.

Вплив на формування типів зброї мали топографічні особливості її використання. У горах — для бою із засідки (полювання) або ж бою з близької відстані (для захисту чи нападу). Тому використання металної зброї або гармат тут практично немає. Іншою причиною, що мала вплив на поширення типів зброї, була економічна можливість її дістати. Бо, попри збереження єдності етносу, територія Гуцульщини до 1772 р. історично належала до трьох держав: Закарпатська частина до імперії Габсбургів, Буковинська — до Оттоманської імперії, а Східна Галичина — до Речі Посполитої [5, 272]. Незалежно

від державних кордонів, Гуцульщина належала до периферії та була економічно відсталим краєм.

Серед історичних чинників велике значення мали міграційні та торговельні потоки (один з найдавніших пролягає через гуцульське с. Яблуниця). На кількість зброї на Гуцульщині впливали сприятливі умови для полювання, потреба в самозахисті, збройні повстання та любов до зброї як елементу національного костюму. Ці чинники спонукали народних майстрів до ремонту старої та виготовлення нелегальної та водночас художньої зброї.

На Гуцульщині спостерігаємо феномен, коли вогнепальна зброя, поряд із холодною, набуває ритуально-урочистого значення — при служінні святкових літургій: на Різдво, Паску та храмові свята. Християнські вірування та пережитки язичництва складають симбіоз образної та обрядової системи Гуцульщини. Святково й поважно було випалити під церквою з “гарно писаного” пістоля. При цьому кріс зберігав символічні ознаки відважності та гідності господаря, набуваючи ознак атрибуту релігійно-містичного характеру.

Певне значення мала трофейна холодна зброя з довгим клинком, проте через незначну кількість належала вона, як правило, ватажкам, що надавали їй символічного значення.

Добре розвинені кустарні промисли на Гуцульщині та велика потреба в зброї для полювання та самозахисту в поєднанні з малою економічною спроможністю гуцулів сприяли нелегальному виготовленню певних типів холодної зброї, зокрема зброї з коротким клинком і сокироподібної зброї, а також ремонту вогнепальної зброї. Декорування гуцульської зброї тісно пов'язане з архаїчними віруваннями та обрядами, у яких їй надавали великого значення.

Гірський ландшафт і духовний світ горян сприяв трансформації суто мілітарних функцій зброї у розвиток низки магічних обрядів, пов'язаних з нею, та використання її в ритуально-обрядових діях. Важлива особливість гуцульської зброї полягає в тому, що, окрім утилітарної, вона виконує художньо-естетичну функцію.

Гуцули сповідували і дохристиянські вірування і християнські. Так, в обрядах, пов'язаних зі зброєю та полюванням “на

удачу”, були язичницькі вірування у воду на відлив, кров, вогонь, жар, схід-захід сонця, місяць березень, рослину часник, дерево осіку, тварину гадюку, тотем собаку в значенні жінки, хатній поріг, числа 3, 9 і 12, сторони світу. Вони ж поєднувалися з християнськими поняттями ладан, престол, причастя, піст, грішник, Юда, Служби Божі, Великдень [2, 69]. Припускаємо, що перший декор на гуцульській зброї виник при певних обрядах як оберег для полювання.

Визначено, що у зв'язку з історичними чинниками на Гуцульщині виникає традиція тотожного вшанування і вогнепальної зброї, і холодної. На зброї складали присягу. Зброя була важливим атрибутом обрядових танців. Усе це свідчить про багатолікі декоративно-обрядові функції зброї на Гуцульщині як соціокультурного феномену.

Виходячи з дослідженого матеріалу та поставленого питання про мистецьку оцінку гуцульської зброї, ми пропонуємо розглянути типології за розташуванням композиційних схем декору на крісах. Декор, що відокремлює конструктивний елемент щоки та підкреслює його довкола, зустрінемо в крісах з колекції Львівського музею етнографії та художнього промислу (надалі ЛМЕХП) інв. №№ ЕП40990, ЕП40996, з/2406, з/2707, з/2410, ЕП40978, ЕП41002, без обведеного поля щоки є лише кріс інв. № ЕП40995 (ЛМЕХП). Декор, що підкреслює напрямок затильника кріса (“копитце”) посиленним орнаментальним набором є в усіх досліджених зразках!

Суцільно декорована щока в дизайні крісів зустрічається рідше. Серед таких крісів назвемо зразки з Львівського історичного музею (надалі ЛІМ) інв. №№ з/2407 та з/2410. На першому — дві солярні шестипроменеві розетки з численними півколами і крапками, що разом утворюють суцільний орнамент. Другий кріс, ймовірно, датується початком ХХ ст., по центру щоки прикладу розташоване дерево-вазон, котрий обрамлюють промені. З боків до нього тягнуться загнуті вуса, в середині яких — по солярній розеті. Навколо кожного вусика ще по три “сонечка”. Від замка щока відмежована широким фризом. Цей кріс (ЛІМ, інв. № з/2410) є унікальним за композиційним вирішенням і демонструє художній розвиток гу-

гуцького зброярства в композиційних вирішеннях.

Один солярний елемент по центру щоби прикладу зустрінемо в крісах №№ з/2405, з/2408, з/2409, з/3221 (з колекції ЛДІМ) та №№ ЕП40992, ЕП41003, ЕП41006, ЕП40989, ЕП40990, ЕП41002 (з колекції ЛМЕХП). Цікавим є зразок, де центральне солярне місце заміняє блискуча інкрустована срібна монета (ЛМЕХП, інв. № ЕП40987). Рідше зустрінемо три солярні елементи від меншого до більшого (ЛДІМ, інв. № з/2406) або один центральний та два симетричні (ЛМЕХП, інв. № ЕП40996).

Кріси, що мають центром орнаментальної композиції на щоби прикладу християнський хрест (ЛМЕХП, інв. №№ ЕП40995, ЕП41006, ЛДІМ, інв. № з/2409), демонструють впливи християнства на сподівання у щасливе полювання. Зустрічаються також кріси без декору на щоби (ЛДІМ, інв. № з/3218) або лише з пунктиром обведеною щобою (ЛДІМ, інв. № з/3219), проте такі випадки є швидше винятком, ніж правилом.

На підставі композиційного аналізу щоби прикладів 18 крісів з колекцій ЛДІМ та ЛМЕХП робимо висновки, що традиційним для дизайну гуцьких крісів є чітке окреслення поля щоби прикладу. У всіх гуцьких крісах декоративно підкреслене широким фризом закінчення щоби та перехід до конструктивного “копитця” кріса. Центральне композиційне місце на щоби прикладу займає солярний знак (у окремих випадках християнський хрест або їх поєднання). Додатковими елементами для декору є хрестоподібне поєднання п’яти крапок, півкола, розетки, сонечка — традиційних етнічних українських мотивів.

Щодо загальних пропорцій досліджуваних об’єктів, то всі кріси та пістолі, як уже згадувалось, виготовляли з індивідуальним врахуванням побажань кожного замовника, про що свідчить навіть різний розмір предметів. Слід відзначити неабияку майстерність народних умільців, зокрема практично всі зразки відзначалися точним інженерним розрахунком складових частин відносно довжини ствола, калібру й ваги. Це значно покращувало тактико-технічні характеристики крісів і дозволяло без важких фізичних зусиль проводити влучну стрільбу.

Досліджуючи морфологічні закономірності орнаменту гу-

цької різьби, І. Юрченко зазначає, що для зручного прочитання складних за формою й візуальною дією орнаментальних композицій необхідно використовувати геометрично прості форми й поверхні для декорування [6, 15]. Ми ж стверджуємо, що й навпаки народні майстри, обираючи для декорування конструктивно складний предмет (кріс, пістоль), використовували прості орнаментальні мотиви.

Техніка роботи й знаряддя праці, за допомогою яких виготовляли гуцьку зброю другої половини ХІХ ст., порівняно з європейськими зразками є набагато простішими. Але, за браком технологічних можливостей, народні майстри виявляють свою кмітливість у спрощенні конструкцій, зберігаючи при цьому функціональну якість предмета.

Той самий тип зброї, і навіть окремих елементів декору, часто трактується за допомогою різних технологій найрізноманітнішим чином. Існування таких суперечностей спонукало нас до вивчення специфіки різних видів зброї, перш за все з позиції аналізу реалізованих в їхній будові засобів і прийомів втілення декоративного образу. Так пояснюємо природу образного мислення та генезу декоративних форм. Це не означає, що при класифікації не враховувались композиційні фактори. Але конструктивні принципи організації в цьому аспекті розкриваються точніше, значною мірою як основа народної творчості, виражені самотністю кожного окремого предмета.

Єдиної технологічної школи з виготовлення зброї в Карпатах не було до ХХ ст. Свої таємниці майстри передавали лише в родинний спадок або майстрам-односельцям. Але це означає, що майстер робив усе сам. Для виготовлення окремих художніх виробів з кольорових металів долучалася вся сім’я, широко використовували працю жінок і дітей. Так, про Юрія Шкрібляка, що здобув світову славу, різьбярі Гуцьщини згадують: “Ще юнаком Юрій Шкрібляк засвоїв досить складні за технічними вимогами і не менш досконалі художні засоби різьби по дереву. В цей час він уже сам виконував дерев’яні ложа до рушниць та пістолетів...” [4, 10].

Зброярська справа завжди була близькою до мистецтва ювелірного — використовували ті самі технічні прийоми та

способи художнього оздоблення металу (куття, лиття, карбування, різьба та інші), що ґрунтувалися на загальних властивостях матеріалу. Через це не випадково європейські майстри-ювеліри, крім виготовлення дорогоцінних прикрас із золота й срібла, часто ще й оздоблювали зброю. А особливо на Гуцульщині ми не зустрінемо майстрів, які б винятково лише виготовляли чи оздоблювали зброю. Так, окремі села (Соколівка, Яворів, Річка, Криворівня, Брустурів, Довгопілля) були одночасно мосяжними центрами й центрами впорядження зброї.

Аналізуючи рушниці-кріси, пістолі та порохівниці, можемо говорити про те, що в дизайні кожного предмета простежується синтез багатьох ремесел і матеріалів. Порівняно з крісами, пістолі зберігають аналогічну основну схему, але новим декоративним матеріалом, що виступає в синтезі цієї групи, є бісер, котрим інкрустують руків'я.

Дизайнерською цінністю у крісах є декорування прикладів і новий декоративно-конструктивний елемент у формі гнізда-сховку, використання якого могло бути подвійне — як магазин під кулі [2, 257], що збільшувало вагу приклада і краще збалансовувало кріс, або як сховок під магичні амулети, для ритуальних дійств [2, 262]. А про салютне (ритуальне) призначення пістолів може стверджувати і той факт, що майстри для них вже не використовують залізних нарізних стволів, а відливають їх самі з бронзи чи латуні — матеріалу, що значно урізноманітнює можливість декорування та знижує всі інженерно-конструктивні характеристики. Підтвердженням є виняткова декоративність окремих конструктивних деталей, наприклад, шомпола, що мав би служити для зачищення ствола.

Декор поділявся на той, що підпорядковувався формі (регулярний), та вільний (нерегулярний). Серед регулярного декору зустрічається стрічковий, сітчастий, медальйонний. Для майстра-зброяра при декоруванні важливим була конструкція предмета — ніж, сокирка чи вогнепальна зброя, — вони в першу чергу окреслювали його по контуру основи конструкції.

Народні майстри, обираючи для декорування конструктивно складний предмет зброї (ніж, бартку, келеф, кріс чи пістоль), використовували традиційно прості орнаментальні

мотиви. На центральних частинах композиційних полів зброї часто розташовували орнаментальні розети та солярні знаки, дерева-вазони, хрестоподібні мотиви, яким надавали глибокого сакрального змісту. На нашу думку, часто застосовуване поєднання солярного знака із зубчастими рядами, які ми трактуємо як стилізовані зображення людей у замкнутому орнаментальному полі, може символізувати колективне полювання під сонцем на певній території.

На наше переконання, у гуцульській зброї зберігся один з найбагатших запасів мотивів і первісних матеріалів, які можуть бути плідно використані при вивченні орнаменту. Компоненти художньої мови тут проявляються на елементарному орнаментально-графічному рівні. Мотиви декору виникають як естетичне виявлення природних властивостей матеріалу та продовження світогляду горян, обов'язково відзначені чіткою перевагою підкресленої конструкції.

Формування осередків зброярства на Гуцульщині в XVIII — XIX ст. історично зумовлене центрами мосяжництва та художньої обробки дерева. Майстри-зброярі одночасно володіли техніками декорування з художньої обробки металу, з художньої обробки дерева і з художньої обробки рогу та кістки. Вони вміло комбінували різні матеріали в одному предметі, створюючи при цьому чудові зразки декорованої зброї. І свої знання та досвід народні митці передавали у спадок. Основною проблемою в ідентифікації творів зброярства є історичний факт анонімності при їх виготовленні, що зумовлене геополітичними умовами розвитку галузі.

Серед локальних способів оздоблення гуцульської зброї ми відзначили, по-перше, формотворчі техніки дерев'яних і металевих частин зброї, котрі впливали на основні пропорції предметів, інженерно-конструктивні вирішення. По-друге, способи її декорування засвідчують добре знання галузей та видів ремесел з художньої обробки дерева та металу, які широко застосовували в одному виробі. На основі поєднання різних технік і прийомів обробки металу й дерева постає тип виробів, які визначають єдине художнє явище.

Стиль — це основна складова образотворчого процесу. На

Гуцульщині в зброярстві стилістика формується в точці перетину індивідуального вміння, суспільного розвитку та етнічної приналежності. Характерні риси декорування холодної та вогнепальної зброї і зберігають давні язичницькі мотиви, і відображають стильові особливості цього регіону.

Досліджуючи особливості творчого методу народних зброярів, стверджуємо, що всі предмети гуцульської зброї були не лише конструктивно індивідуальними, а й містили традиційність декору, семантичне навантаження та творчу імпровізацію народного майстра. А окремі зразки декорованої гуцульської зброї є високохудожніми творами ювелірного мистецтва.

Вивчення композиційних схем декорування гуцульської зброї дало змогу здійснити систематизацію та провести ідентифікацію застосованих при цьому знаків і орнаментальних мотивів, а також стверджувати, що: 1) декор поділявся на той, що композиційно підпорядковувався формі, та вільний; 2) народні майстри, обираючи для декорування конструктивно складний предмет зброї (ніж, бартку, келеф, кріс чи пістоль), традиційно використовували прості орнаментальні мотиви; 3) для майстра-зброяря при декоруванні першочергово важливим фактором була конструкція предмета, тому окреслювали його по контуру основи конструкції; 4) на центральних частинах композиційних полів зброї використані орнаментальні солярні розети, дерево-вазони, хрестоподібні мотиви, що мали глибокий сакральний зміст.

Величезне значення особистого і колективного досвіду повсякчас було незаперечним для дизайну декоративно-ужиткового мистецтва, і чи не найголовнішим для зброярства. При вивченні прийомів і засобів художньої виразності, що їх застосовували народні майстри XVIII – XIX ст., важливо враховувати, що гуцульська зброя, яка належить до ужиткового мистецтва, окреслює одночасно й особливе коло категорій, пов'язаних безпосередньо зі створенням предмета, функціональним призначенням і його естетичною концепцією. Технічне втілення тісно пов'язане з характеристиками декоративного образу. Відповідно художній аналіз зброї слід здійснювати лише з позиції взаємовпливів естетичних поглядів з одного

боку та естетики матеріального втілення з іншого. Специфіка зброярського мистецтва полягає передусім в інтегрованій різноманітності технологічних засобів декору. Гуцульські різьблені кріси, пістолі, порохівниці, топірці, палиці та інші вироби свідчать про володіння майстрів різними техніками та прийомами обробки, зокрема, литтям (“сипане”), куванням, гравіруванням (“писане”), інкрустацією тощо.

На основі аналізу системи панівних типів декорування та форм гуцульської зброї XVIII – XIX ст. ми можемо говорити про особливості стилістики гуцульського зброярства. Аналіз художньої гуцульської зброї свідчить про стиль, що залежить, у першу чергу, від технічного рівня, тобто можливостей втілення, а по-друге, від художньої традиції регіону. Гуцульські майстри-зброярі були етнодизайнерами, що артистично поєднували знання коваля, слюсаря, різьбяра та ювеліра. Вони зуміли створити локальний стиль у виготовленні й оздобленні металевих і дерев'яних частин зброї, надаючи функціональним виробам самобутніх мистецьких якостей, що підтверджується численними зразками.

Мистецтво декорування зброї на Гуцульщині є складовою декоративно-прикладного мистецтва, гуцульська зброя — оригінальне, своєрідне, достатньо багате явище в українському традиційному ужитковому мистецтві. Уявити історію художньо-матеріальної культури будь-якого народу без вагомості її складової — зброї — є її обмеженням. Адже зброя є обов'язковим елементом чоловічого традиційного історичного костюму, традиційного побуту, традиційних обрядових дійств, зрештою — рушійною силою створення давніх (і не тільки) держав, імперій, засобом захисту дому, рідної землі від сусідів і загарбників.

1. Дядюх-Богатько Н.Й. Декоративна зброя на Гуцульщині у XVIII – XIX ст. (історія, типологія) // Народна творчість та етнографія. — 2008. — № 1. — С. 31-37. 2. Шухевич В.О. Гуцульщина. Ч. 1, 2. — Верховина: Гуцульщина, 1997. — 352 с., іл. — (Препринт / Наукового тов. ім. Шевченка, 1899 р.). 3. Жолтовський П. М. Художне литво на західних землях України в XVII – XIX століттях. — К.: АН УРСР,

1959. — 136 [158] с.; Суха Л.М. Художні металеві вироби українців Східних Карпат другої половини ХІХ — ХХ століть. — К.: АН УРСР, 1959. — 104 с., іл.; Гоберман Д.Н. Гуцульщина — край искусства. — М.-Л.: Искусство, 1966. — 90 с., 52 с. ил.; Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). — К.: Редакція вісника “Ант”; Ніжин: ТОВ “Аспект-Поліграф”, 2005. — 400 с., іл. 4. Соломченко О.Г. Гуцульське народне мистецтво і його майстри. — К.: Мистецтво, 1959. — 60 с. 5. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Либідь, 1991. — 512 с.: іл. 6. Юрченко І.А. Візуальні й морфологічні закономірності орнаменту гуцульської різьби та їх використання в сучасній мистецькоосвітній практиці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист.-знавства: спец. 17.00.06. “Декоративне і прикладне мистецтво” / ЛНАМ. — Львів, 2007. — 20 с.

Annotation

Nataliya Dyadyuh-Bohatko. Ethnic traditions in design of Hutsul weapons. Evolution of the weapon design of Hutsul region indicates the high level of art of decoration. Artistic features of decoration art are considered in the article. Especially the analysis of form creating of weapon was made at the basis of pieces of artistic metal, wood, leather, horn and bone. Composition schemes of the decorative details were determined and the main ornamental motives of Hutsul weapon were emphasized. Armament pieces is a part of decorative and applied art of Hutsul region.

Key words: ethnic design traditions, the art of decoration, Hutsul weapon, typology, artistic peculiarities, composition, ornament.

Аннотация

Наталія Дядюх-Богатько. Традиції етнодизайна в оружейном искусстве гуцулов. Эволюция дизайна оружия на Гуцульщине ХІХ-ХХ вв. свидетельствует о высоком уровне искусства её декорирования. Рассмотрено художественные особенности искусства декорирования. Произведено анализ формообразования оружия на примере художественной обработки изделий из металла, дерева, кожи, рога и кости. Определены композиционные схемы декоративных деталей, выделены ведущие орнаментальные мотивы декора гуцульского оружия. Оружейное искусство на Гуцульщине является частью декоративно-прикладного искусства.

Ключевые слова: традиции этнодизайна, искусство декорирования, гуцульское оружие, типология, художественные особенности, композиция, орнамент.